

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ІВАНІШКО Михайло Петрович

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ
РОСІЙСЬКОЇ БОРОШНОМЕЛЬНОЇ ТЕРМІНОСИСТЕМИ

10.02.01 - російська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1994

Дисертація є рукопис.

Дисертація виконана на кафедрі російської мови Українського державного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Науковий керівник - доктор філологічних наук
професор Брицин Михайло Якимович

Офіційні опоненти: - доктор філологічних наук,
професор Муравицька Маргарита
Петрівна, кандидат філологічних
наук, доцент Кокойло Олександр
Васильович

Провідна організація - Одеський державний університет
ім. І.І. Мечникова

Захист відбудеться "23" грудня 1994 р. о 16³⁰ годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради К 113.01.03 в Українсь-
кому державному педагогічному університеті ім. М.П. Драгоманова
/252030, м. Київ, вул. Пірогова, 9/.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Українського
державного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Автореферат розісланий "22" листопада 1994 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради *Вишнева* Вишневська Г.П.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЛНБ України ім. В. Стефаника

00777306 (U)

Одним з найважливіших завдань сучасного мовознавства залишається всебічне вивчення словникового складу загальнонаціональної російської мови на різних етапах її історичного розвитку. Дослідженням окремих проблем термінології займаються не лише лінгвісти, а й представники інших наук, що свідчить про значимість термінології не тільки в мові, але й в суспільній, економічній і виробничій діяльності людини.

Досить довго /з першої третини ХУІІІ ст./ російська лінгвістика докладно досліджує термінологію як складову і невід'ємну частину лексичної системи. Розглянуто й проаналізовано семантичні, структурні і граматичні особливості багатьох масивів термінів, завдяки чому відтворено складну картину формування цілих термінологічних систем.

Актуальність теми даної дисертації визначається інтересом мовознавців, соціологів, філософів, технічних працівників до проблеми взаємозв'язку історії мови і історії суспільства, взаємообумовленості розвитку мови і науково-технічного прогресу. Саме термінологічна лексика як частина загальнонаціональної мови, що найбільш інтенсивно розвивається, дає можливість виявити корелятивні зв'язки між мовою та позамовною дійсністю.

Вивчення складу борошномельної термінології, тенденцій її виникнення й розвитку, проблем утворення одиниць мови борошномелів, взаємодії борошномельних термінів з загальноживаними словами дає можливість з'ясувати загальномовні тенденції й закономірності, що проявляються в спеціальній лексиці більш виразно, подивитись на лексико-семантичні процеси мови під новим кутом зору.

Актуальність дослідження проблем термінології пов'язана

також і з різким кількісним зростанням термінологічних найменувань, з підсиленням лексичного і структурного впливу термінології на загальнолітературну мову в період науково-технічної революції. Як слушно відзначає В.М. Лейчик¹ останнім часом лексика таких мов, як російська, англійська, французька, чеська та інші, значною мірою збагачується за рахунок термінів: за підрахунками спеціалістів, в словниках, де фіксуються неологізми цих мов, терміни складають від 50-ти до 80-ти % нових слів і значень.

Дана робота сприятиме спрямованому упорядкуванню російської борошномельної термінологічної лексики у відповідності з практичними потребами комунікації, встановленню однозначної відповідності між словом і терміновим поняттям, подальшому розвитку теорії терміна як складової частини теорії слова.

Вперше об'єктом комплексного лінгвістичного аналізу стала борошномельно-виробнича термінологія /БВТ/, дослідження якої вплине на нормалізацію та регулювання термінології взагалі.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше комплексно досліджуються борошномельно-виробничі терміни російської мови /в семантичному, функціональному, словотворчому та генетичному аспектах/; подається систематизація найменувань борошномельного виробництва як цілісної термінологічної системи; виявлені та описані гіперо-гіпонімічні відношення термінів; проведений структурно-семантичний аналіз та описані найбільш продуктивні моделі термінотворення /терміні-

1. Лейчик В.М. Новое в советской науке о терминах /обзор тематических сборников ИРЯ АН СССР/ Вопросы языкознания. - 1988. - № 5. - С. 118-127.

слова, терміни-композиції та терміни-словосполучення/; простежені історичні та сучасні тенденції у формуванні борошномельних найменувань, а також функціональні особливості досліджуваних термінологічних одиниць.

Аналізуючи новий фактичний матеріал, ми поєднуємо історичний та системно-структурний підходи до вивчення проблеми формування російської борошномельно-виробничої термінології.

Мета дослідження - визначити основні закономірності виникнення та розвитку терміносистеми борошномельного виробництва, показати зумовленість процесів формування та становлення російської борошномельно-виробничої терміносистеми розвитком самої галузі.

Завдання дослідження: 1/ простежити за процесом формування російської ВТ у плані кореляції мовних та соціальних явищ, тобто у зв'язку з розвитком самої галузі борошномельно-промислового виробництва; вивчити її з точки зору походження; 2/ у досліджуваній термінології виділити основні лексико-тематичні і лексико-семантичні групи; 3/ визначити джерела виникнення російських борошномельних термінів; 4/ з'ясувати продуктивні способи творення термінів; 5/ показати системні стосунки між одиницями досліджуваної термінологічної системи; 6/ виявити специфіку та своєрідність структурно-семантичної організації борошномельних термінів; 7/ вивчити борошномельну лексику у функціональному аспекті; виявити загальноживані та діалектичні найменування.

Теоретична значимість роботи. Проведене дослідження російської борошномельної термінології розширює та поглиблює теоретичні відомості про галузеві термінологічні системи, розвиток словника російської мови, допомагає визначити загаль-

ні і специфічні риси термінів науки та техніки. Наслідки вивчення процесу формування борошномельно-виробничої термінології, а також специфіки її деривації й структурно-семантичної організації можуть бути використані в подальших дослідженнях загальної теорії терміна як складової частини теорії слова.

Практичне застосування даної роботи полягає в тому, що її наслідки можна використовувати в лекційному курсі лексикології російської мови, а також в практиці викладання російської мови у технічних вузах. На ґрунті здобутків даної роботи можуть бути створені необхідні практичні посібники для вузів як гуманітарного, так і технічного профілю, і в лексикографічній практиці.

Методологічною основою дисертації є діалектико-матеріалістична теорія пізнання та розвитку мови, її зв'язку з історією суспільства, з історією народу - творця й носія мови.

Методи дослідження. Основним методом при вивченні фактичного матеріалу є описовий метод, який передбачає спостереження, узагальнення і класифікацію мовних фактів. Використовується також метод кореляції мовних та соціальних явищ, який полягає у співвіднесенні мовних фактів з фактами соціальними, в установленні залежності між ними; має місце і порівняльно-історичний метод, що дає можливість висвітлювати тему не лише в синхронному, але й в діахронному аспектах. В ряді випадків використовується метод морфемного аналізу.

Об'єктом дослідження стала термінологічна лексика борошномельного виробництва, внутрішні взаємовідносини і взаємозв'язки між компонентами борошномельно-виробничої терміносистеми.

Матеріал дослідження. Робота базується на фактичному ма-

теріалі /понад 2000 термінів/, добутому методом суцільної виписки з різноманітних джерел: словників, періодичної літератури, у якій висвітлюються проблеми розвитку борошномельної промисловості, довідкової та спеціальної літератури.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури та використаних джерел.

На захист виносяться такі положення:

1. Істотне місце у БТТ займає лексика загальнонародної мови, що означає реалії млинарства і служить для професійного спілкування у сфері переробки зерна. Основним лексичним шаром БТТ є одвічно російські слова, що надвять терміносистемі у цілому самотності і національної своєрідності, що виявляється, зокрема, у вживанні слів у формі суб"єктивної оцінки.

2. Являючись первісно стихійною, а з часом усвідомленою і належним чином організованою сукупністю спеціальних одиниць, що продовжує розвиватися, поповнюватися, удосконалюватися у зв'язку з розвитком відповідних галузей науки, техніки, виробництва, БТТ - відкрита, здатна до інновацій система.

3. В досліджуваній терміносистемі усі основні лексико-семантичні явища, які віддзеркалюють системність лексики, - полісемія, омонімія, синонімія, антонімія - не менш природні, ніж в загальнолітературній мові, хоча вияв семантичних якостей у термінів специфічний у порівнянні з загальнолітературними словами.

4. Значна кількість російських борошномельних термінів тотожна у плані словотворення та структурно-семантичної характеристики аналогічним найменуванням в українській мові, що пояснюється близьким взаємовпливом російської та україн-

ської мов на протязі їх усієї писемної історії.

5. Необхідною ознакою функціонування БТ є системність, що виявляється у тематичній класифікації термінологічних одиниць млинарства, яка враховує гіперо-гіпонімічні стосунки, що ієрархічно поєднують терміни, та в лексико-семантичних процесах.

6. Синтаксичний засіб номінації для сучасної БТ є найбільш продуктивним засобом творення борошномельних термінів.

Апробація роботи. Результати дослідження за темою дисертації обговорювались на засіданнях кафедри російської мови Українського державного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, викладались у доповідях на звітні-наукових конференціях викладачів Миколаївського державного педагогічного інституту, на міжузівській науковій конференції мовознавців України "Актуальні проблеми мовознавства у світлі праць Б.О. Ларіна та Ф.П. Філіна" /Київ, 1993 р./.

Основні положення дисертації викладені у чотирьох роботах.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її новизна, теоретична та практична цінність, визначаються мета та завдання дослідження, дається загальна характеристика фактичного матеріалу й методів дослідження, формулюються твердження, що виносяться на захист.

У першому розділі - "Джерела формування та час виникнення найменувань борошномельного виробництва" - аналізуються основні закономірності виникнення термінології борошномельного виробництва, що зумовили її подальший розвиток та функціонування.

Насамперед спеціальна лексика розглядається з боку походження. Основним шаром словникового матеріалу, пов'язаного з млинарством, є одвічно російські лексеми. Це переважно слова, що виникли в російській мові або дісталися у спадщину з більш стародавнього мовного джерела слов'янського походження. Сюди ж, до одвічно російських найменувань борошномельного виробництва, ми відносимо назви, що з'явилися у різні часи на ґрунті запозичених основ та коренів або навіть цілих слів за допомогою дериваційних засобів російської мови /амбарное - різновид податку, амбарний - робітник, що працює в амбарі, амбаршик - власник амбару і т.п., де слово "амбар" - запозичення XVII сторіччя з тюркських мов; аэрошелушение - обдирання зерна від лузги за допомогою потоку повітря, де аэро- з грецького походження; вальцовка - паровий млин, що мелє зерно на вальцях, де вальцы - від німецького походження/.

Лексика борошномельної промисловості збагачувалась й за рахунок прямих запозичень з неслов'янських мов: грецької, арабської, латинської, італійської, французької, англійської, німецької та інших, наприклад: лабаз /тюркське/ - "приміщення для продажу або схоронення зерна чи борошна"; ковш /литовське/ - "засипна воронка млина"; дарь /давньошведське/ - "дерев'яний резервуар для води зі спуском на водяне колесо млина" і таке інше.

Той факт, що збагачуючись запозиченнями, російська борошномельна термінологія зуміла зберегти свій національний характер, підпорядкувавши собі багато чужих мовних явищ. У зв'язку з цим виникає питання, що рахувати своїм, власне російським, а що треба віднести до запозичень.

Услід за О.В. Калініним ми вважаємо, що власне російсь-

ними треба вважати слова, що виникли в російській мові незалежно від того, чи складаються вони з іншомовних чи російських морфем¹. Слова, які мають у своїй структурі один чужомовний елемент /корінь, префікс, суфікс/ або складаються лише з іншомовних морфем, але утворені за правилами російського словоскладання, на російському мовному ґрунті, не слід вважати запозиченими. Їх можна називати і власне російськими, і російськими, але утвореними за допомогою запозичених морфем, і напівзапозиченими або частково запозиченими.

Серед запозичень у лексиці російської борошномельної термінології виділяються в першу чергу грецизми, слова, що запозичені російською мовою з давньогрецької через мови-посередники /французьку, німецьку, польську та інші/. Це, наприклад, назви борошномельних машин та механізмів: диск - 1/ робоча деталь полірувального посаду, 2/ робочий орган штифтового роздрібнювача-дезінтегратора з грецької *discas* - "шлюсний круг" через французьку - *disque*. З грецького *konas* за посередництва латинського *conus* в сучасній мові борошномелів закріпився термін конус в різних за семантикою найменуваннях: сборный конус - частина вимельної машини, конус продукта - дозована кількість зерна, що надходить до пристрою, який розподіляє це зерно у зоні роздрібнення, конус - механізм для полірування крупи і таке інше.

Значна кількість російських борошномельних термінів, які входили у російську мову виключно через мови-посередники, утворилася і на латинському, наприклад: пневмосепарирование - спосіб отримання високобілкової муки /з грецького *φινита* -
І. Калинин А.В. Лексика русского языка: учебное пособи. - М.: Изд-во Московского универ-та, 1966. - С.231.

"повівання, вітер" та латинського *separator* - "віддільник"/; аспірація - відсмоктування борошняного пороку /з латинського *aspiratio* - "повівання, подих"/ та інші.

Запозиченню російською мовою греко-латинського словникового матеріалу сприяли екстралінгвістичні та інтралінгвістичні фактори, а саме: багатовікова традиція вживання латинської та грецької мов як міжнародних мов науки та техніки; необхідність заповнити ланки, яких бракує в лексико-семантичній системі мови, що запозичує; однозначність, відсутність у них емоційно-експресивного забарвлення, внаслідок чого вони є зручним джерелом для наступного терміноутворення.

З XVIII й особливо з другої половини XIX століття починається новий етап запозичення лексики борошномельного виробництва з живих європейських мов /французької, німецької, польської, англійської, голандської та інших/, зумовлений розширенням контактів з європейськими країнами у сфері науки та техніки. Значно доповнюючи російську борошномельну лексику, запозичені наменування сприяли водночас розвитку національних засобів та способів вираження понять борошномельного виробництва.

Так, наприклад, французьке *sorte* дало російське сорт - "якісний різновид борошна", - яке, в свою чергу, сприяло утворенню російських термінів: сортовая мука, высокий сорт, низкий сорт, сортовой помол та інших.

Привертає до себе увагу той факт, що запозичення з європейських мов часто породжують рівнозначні еквіваленти в російській мові, які вживаються нарівні з іншомовними словами, але, як правило, в різних сферах функціонування: запозичення переважно в книжній мові, а російські слова - здебільшого в

розмовній. Наприклад, в спеціальній літературі нарівні з французьким дезинтегратор функціонує його російський аналог - раздробитель /різновид вимельної машини/.

Легко виявити три основні причини, що зумовили стійке функціонування іншомовних найменувань в чужому для них мовному середовищі: 1/ опанування цих одиниць іншими мовами, що полегшує спілкування на міжнародному рівні; 2/ зручність у вживанні запозичених слів внаслідок їх стислості /порівняй: франц. триер та його російська відповідність машина для очистки и сортировки зерна/; 3/ наявність у запозичених найменуваннях необхідної словотворчої потенції для створення однокорених слів, яка відсутня в російському слові-терміні /від запозиченого бунт можна утворити прикметник бунтовой /хлеб/ - хліб у зерні, що продається бунтами, а від російського кноп, що є відповідником до іншомовного бунт, термінологізоване словосполучення утворити не можна/.

Закріплення у борошномельній лексиці загальнолітературних, розмовних та діалектних слів вказує на ще одне джерело формування сучасної борошномельної термінології: запозичення з однієї системи в іншу /на відміну від запозичення з однієї мови в іншу/, у процесі якого загальноживані та діалектні слова, стаючи термінами, набувають семантичного уточнення, конкретності.

Генетично загальнолітературні терміни борошномельної промисловості в залежності від способу термінологізації можна розділити на дві групи. До першої відносяться такі терміни, які водночас є словами загальнолітературної мови та спеціальними найменуваннями. Серед них, наприклад, такі назви: заставка, машина, сито, решето, зерно, мука, крупа, ость,

дерть, клетчатка, толокно, продукт та інші.

Семантика цих слів співпадає і в загальноновживаній і у вузькоспеціальній сферах їх функціонування. Хоча розрізняються вони типом значення, об'ємом змісту, кількістю інформації.

В ролі загальнолітературних ці та подібні їм лексеми не конкретизуються за змістом назви наукових або технічних понять, тоді їм відповідає конкретна семантика.

Проілюструємо сказане прикладами визначення окремих слів у загальнолітературних та спеціальних словниках: заставка - переносная загородка; шиток, ширма /БАС, т. 4, с. 321/; цит, удерживающий воду, идущую в колеса водяной мельницы /там же/; дерть - продукт грубого размола зерна, идущий на корм скоту /МАС 1985, т. I, с. 391/; дерть - зерно, измельченное зернодробилками; используют на корм с.-х. ж-ным Д. сухую или заквашенную дрожжами. Д. переваривается ж-ным лучше /на 10 - 15 %/, чем целые зерна /СЭС 1987, с. 378/; мука - порошкообразный продукт питания, получаемый путем размола зерна хлебных злаков /МАС 1986, т. 2, с. 310/; мука - пищевой продукт получаемый размолотом зерна различных культур /в основном пшеницы, а также ржи, ячменя, кукурузы, гороха и др./; основное сырье для хлебопекарного, макаронного и кондитерского производств. Пшеничная М. содержит 69 - 71 % углеводов, ок. 11 % белков, в небольшом кол-ве витамины и минеральные соли.

До іншої групи генетично загальнолітературних найменувань борошномельного виробництва відносяться слова, що стали термінами внаслідок їх пересмислення, пристосування загальноновживаних слів до вузької, спеціальної сфери. Це відбувається тоді, коли в процесі практичного пізнання світу на загаль-

номовні поняття накладаються логічно оброблені наукові поняття, внаслідок чого семантика загальноживаного слова конкретизується, уточнюється і з'являється нове слово. Прикладом подібної еволюції значення загальновідомого слова, яка спричинилася до відгалуження від нього семантичного неологізму зі спеціальним значенням, може служити філіація семантичної структури борошномельного терміна драть /драть зерно - дрібнити зерно під час помолу для отримання крупи й борошна/. "Словарь русского языка XI - XVII веков" фіксує це дієслово з 1096 р. зі значенням "царапать". З часом лексема драть набуває нові значення: "отрывать, отделять" /1421 г./; "умерщвляют зубами и когтями /о животных, 1475 г./; "выкорчевывать" /1552 г./; "рвать" /1597 г./; "бить" /1620 г.ц; "дергать, таскать" /1673 г./.

Цей термін утворений за допомогою суфікса -ати від кореневої основи дър-, дър-, що має в сучасній російській мові в залежності від історичного чергування голосних вигляд др- /драник - борошно грубого розмелу/, дер- /дерть - продукт грубого розмелу зерна без спеціальної обчистки/, дир- /обдирний - виготовлений з зерна, обчищеного від лузги/.

Близькозначними до розглянутого слова є кореневі відповідники в інших, не лише слов'янських, мовах: сербохорват., словен., чеська, польська, лит., грецька - "здирати", гот. - "розривати", давньоінд. - "тріскається, лопається".

Всі ці значення пов'язані з поняттям - "дія, що виконується з особливою силою, енергійно".

Проте в процесі практичного пізнання світу, внаслідок розвитку й удосконалення борошномельного виробництва, з цим усталеним, широко відомим поняттям зіставляється нове, логіч-

но оброблене наукове поняття, що сформувалося на ґрунті узагальнень, отриманих під час спостереження грубого розмелу зерна - "стирення, роздирання, дробіння зерна". В результаті добре відоме всім слово наповнюється новим змістом, який, з одного боку, органічно доповнює попередні значення лексики драть, а, з іншого - надає цьому слову, вже в епоху формування російської нації, нового, спеціалізованого значення - "розмелювати": "Дано работникомъ дватцать три алтина две деньги, драли онѣ на квас солод". /Кн. івер. м. п. II9 об. 1670 р./.

Еквіваленти російського терміна драть в українській мові дерти й драти, крім вже названих значень, мають семантику "брати, вимагати зайвого"; "руйнувати гнізда"; "дерти носа", що говорить про більш широку, у порівнянні з російським словом, семантику українського варіанта, яка розширює й збагачує нашу уяву про реалії оточуючого нас світу.

Давнє спільнослов'янське слово "драть" не лише збереглося в активі лексики сучасної російської мови, але й має здатність породжувати вже в ній нові слова, утворюючи термінологічні гнізда /обдир, обдирать, обдирная мука, передирные системы, круподерка/, що свідчить про його життєздатність й продуктивність.

Зрозуміло, що семантика таких термінів - це уточнені, у відповідності з означуваням у сфері борошномельного виробництва, значення загальнолітературних слів, перенесені на нові реалії професійної діяльності людини. Іншими словами, внаслідок процесу термінологізації значення загальновідомого слова розвивається полісемія, яка в свою чергу /при умові значного відокремлення функціонування того чи іншого значення полісемантичного слова/ породжує явище омонімії.

Крім загальнолітературної лексики у вжитку борошномелів побутують у ролі термінів генетично просторічні та діалектні оліїниці. Це назви споруд для переробки зерна /ветряк - вітряний млин, вешняк - воляний млин, що працює лише навесні під час повені, обдирка - млин, що дає муку грубого помелу /обдерте борошно/; механізмів /обойка - зерноочишувальна машина, самотка - різновид транспортного механізму/; зерна і продукту його переробки /заморышки - сміття, легке зерно, крупина - окреме зерно крупн./; людини за фахом /засыпка - помічник мірошника/ та інші.

Деякі розмовні слова у процесі термінологізації зникають із повсякденного вживання, продовжуючи функціонувати лише як терміни /ворох - провіяне або обмолочене зерно, низ - нижнє нерухоме жорно, относы - неповноцінне зерно/.

Більша ж частина борошномельних термінів зберігається і в народно-розмовному і водночас у спеціальному вжитку.

Звертає на себе увагу той факт, що значна кількість досліджуваних борошномельних термінів функціонує і в сучасній українській мові, що свідчить про близькість не лише цих двох східнослов'янських мов, але й про спорідненість їх спеціальної лексики. Це виявляється як у прямому запозиченні окремих словотворчих моделей українською мовою, так і в активізації власне українських можливостей терміноутворення на базі ресурсів російської мови /вєялка - віялка, зерновка - зернівка, вєяльщик - віяльник/.

У другому розділі "Лексико-семантичний аналіз російської борошномельної термінології" розглядається процес становлення й подальшого розвитку цієї термінологічної системи. Головна увага звертається на змістовну сторону досліджуваних тер-

мінів, аналізуються структурно-семантичні стосунки між термінами в процесі становлення терміносистеми.

Щоб описати системну організацію БТ як лексичного шару, матеріалі конкретної термінології з'ясовуємо схожість та розбіжність термінологічної системності з загальнолексичною. Аналіз мовного матеріалу провадиться з використанням ґрунтовних положень теорії систем, які поєднуються з лінгвістичними методами дослідження: аналіз за безпосередньо складовими та компонентний аналіз.

На різних етапах свого розвитку борошномельна лексика являє собою певним чином організовану термінологічну систему, в якій на сучасному рівні простежується ряд лексико-тематичних груп: 1/ найменування вихідного зернового матеріалу, його ознак /перевод - зерно, що втратило чистоту свого сорту, засыпь - кількість зерна, що засипана за один раз, крупноперап пшениця - сорт, технологическая влажность зерна - борошномельна властивість зерна; 2/ найменування борошномельних машин та механізмів /увлажнитель зерна, жерновой постав, бурат, круподувостовейка, триерная овсягостделительная установка, валцовый станок/; 3/ найменування технологічних процесів та операцій /активное вентилирование зерна, лопатное веяние, грохочение, лучение, обогащение сортировочных продуктов, передир зерна, подготовка зерна к помолу/; 4/ найменування осіб, що працюють в борошномельному виробництві /зерносушильщик, веяльщик, крупчатник, мукомол, мукосей, ковшевой, пизовой/; 5/ найменування будов та споруд /амбар, лабаз, зерносклад, закром, мельзавод, крупозавод, мельница/; 6/ найменування кінцевих та проміжних продуктів переробки зерна, відходів /вьемол, дробленка, крупа, мука, отруби, шелуха, ядрица, сход.

пеклеванная мука, конечные вымольные продукты/.

В свою чергу кожна ЛТГ складається з різних за об'ємом та структурою семантичних об'єднань - лексико-тематичних підгруп /ЛТГ/ та лексико-семантичних груп /ЛСТ/, між якими існує певний зв'язок. Так, наприклад, спираючись на семантико-логічний критерій /терміни відбивають поняття про ті реалії оточуючої нас дійсності, найменуваннями яких вони є/, в ЛТГ "Найменування продуктів переробки зерна та її відходів" ми виділяємо такі ЛТГ: найменування кінцевих продуктів - целье, дранье, дробь, мука, мучка, мелево, отмол; найменування проміжних продуктів - крупка, дунсты, проход, сход, передир, частицы зерна; найменування відходів процесу переробки зерна - высевки, мякина, обой, обсевки, относы, отсев, внешние оболочки, охвостье, пыль мучная.

У кожній тематичній підгрупі на ґрунті загальної для всіх термінів родової семантичної ознаки формується ряд дрісніших термінологічних об'єднань. Іншими словами, в ЛТГ навколо родового терміна, тобто терміна, що ґрунтується на родовій семантичній ознаці, організуються лідові терміни.

Так, наприклад, в ЛТГ найменувань кінцевих продуктів ми виділяємо такі лексико-семантичні парадигми:

а/ найменування борошна за якість помелу - драная мука, передирная мука, облиная мука, обойная мука, пеклеванная мука, поперечная мука, отсевная мука;

б/ найменування борошна за належністю до того чи іншого злаку - пшеничная мука, ржаная мука, овсяная мука, житная мука;

в/ найменування борошна за хлібопекарськими якостями - мука сильной пшеницы, мука слабой пшеницы, альбуминовая мука.

декстринна мука, клейковинна мука;

г/ найменування борошна за місцем його здобуття - под-
лукавна мука, ситова мука, сеяна мука, бедея мука, томна
мука;

д/ найменування борошна за фізичним станом зерна - овин-
на мука, сиромолотна мука;

є/ найменування борошна за черговістю розмілу - первац,
другач;

ж/ найменування борошна без слова-ідентифікатора "мука"
беламутка, выбойка, крупчатка, межеумок, пеклевань, мякоть,
толокно, обойка, намол, продукт размолу зерна.

Для визначення в системі борошномельної термінології місця одиниць останньої ЛСТ використано компонентний аналіз семантичної структури вказаних термінів на ґрунті їх словникових дефініцій, що дозволило встановити лексико-семантичні відношення між термінами. Так, аналіз дефініцій термінів вы-
бойка /сорт борошна/, дранье /борошно першого розмілу/, пек-
левань /дрібно розмілене та просіяне борошно/, межеумок /бо-
рошно, що займає проміжне місце між двома сортами/, мякоть
/борошно, розмілене зерно/, намол /кількість розміленого бо-
рошна/ показує, що в їх семантичній структурі є узагальню-
ючий компонент - "борошно", завдяки чому дані найменування
віднесено до ЛСТ термінів, що називають борошно. Звідси вид-
но, що лексико-семантична група - це лексико-тематична група
з спільною семою в дефініції або в самому терміні.

Таким чином, однією з головних семантичних особливостей борошномельної термінологічної лексики, як і лексики взагалі, є її інклюзивний ступінчатий характер, що проявляється у виключенні з термінологічного поля різних за своєю структурною

організованістю лексичних угруповань, котрі знаходяться стосовно один одного у певних ієрархічних зв'язках: борошномельна терміносистема лексико-тематична група /мікросистема/ - лексико-тематична підгрупа /мікросистема/ лексико-семантична група /мікросистема/. Термини, що входять у вказаний ланцюжок мікросистем, означають різновид одного й того ж роду предметів /для кожної мікросистеми він свій, несхожий на інші/ і характеризуються категоріальною ознакою, яка присутня в семантиці всіх термінів, що входять в ту чи іншу мікросистему.

Переважає більшість одиниць борошномельної термінології є мотивованими найменуваннями тих чи інших явищ борошномельного виробництва. Головним чином це слова, що називають предмети /машина, зерно, люди/: веяльщик, мельница, самотаска, засыпь; дії /процеси та операції/: витаминизация муки, допатыть зерно, подсушивание зерна, грохочение зерна; ознаки: вальцовый станок, овсягостборочная машина, самотечная труба, индивидуальная аспирация, тонкое измельчение, помольная смесь.

Як мотивовані /ядрица, толчая, отлежка, низовой, дранье/, так і немотивовані /мука, мякина, толочь, дущить, жернов, сито/ термини, що розглядаються, можуть бути /однозначними /автомолкомед, веялка, крылач, обдир, помол, дёрть, сечка/ і дранье - 1/ перший грубий розмел зерна,

2/ борошно першого розмелу;

ветряк - 1/ вітряний двигун млина,

2/ вітряний млин;

помол - 1/ дія, процес роздрібнення;

2/ якість роздрібнення;

крупя - 1/ проміжний продукт, що належить далі розмелювати,
2/ готовий, кінцевий продукт.

Визначаючи полісемію термінів, ми виходимо із здатності терміна мети водночас в межах однієї семантичної структури декілька значень, що групуються навколо єдиного загального семантичного центру, який можна розглядати як інваріант, а різні значення - як його варіанти. Характер полісемії одиниць борошномельної термінології свідчить про єдину природу багатозначності в загальній і в термінологічній лексиці. Саме цим і пояснюється наявність в термінології, що аналізується в даній роботі, яка відбиває довгий історичний шлях розвитку млинарства і тісний зв'язок борошномельної лексики з дійсністю, побутом народу, його мовою, певної кількості полісемантичних термінів.

Крім полісемії борошномельній лексиці властиві й інші семантичні явища /омонімія, синонімія та антонімія/, які засвідчують тезу про те, що спеціальна лексика є складовою частиною загальнонародної мови і має певну систему організації.

Стосовно структурно-семантичної характеристики російської лексики млинарства то її основу складають як слова-терміни споконвічно російського походження, так і запозичені, вплинуло на структуру найменувань - одяслівних, композитних, апозиитивних та словосполучень: ворох, ре то, постав, дузго-вейка, циклон-разгрузитель, поліровка круп, зольность зерна, аппарат для замочки зерна.

Найбільш актуальними складені найменування різних типів як з родовидовими стосунками між компонентами словосполучень /портсовые элеваторы, базисные элеваторы, м. льничные элеваторы, линейно-заготовительные элеваторы/, так і з народо-видо-

вими зв'язками, де підкреслюється не стільки зв'язок між родо-видовими поняттями, скільки зв'язок між поняттями, що належать до різних класифікаційних схем /пеклевальний мешок, мельничні крилля, жерновий камінь, колосовий рукав, шлюзовий затвор/.

В третьому розділі дисертаційного дослідження аналізуються засоби утворення й структура сучасних борошномельних термінів, становлення і розвиток в структурному плані млинарської термінології в цілому.

У складі російської борошномельно-виробничої термінології виділяємо три групи термінів з точки зору їх утворення;

1/ терміни, що виникли шляхом змін у семантичній структурі існуючих лексем;

2/ терміни, що утворені шляхом використання словотворчих засобів рідної мови;

3/ терміни, що утворені шляхом запозичення.

Як засвідчує проведений аналіз, серед перелічених шляхів поповнення досліджуваної термінології, переважно в початковий період її розвитку, найпоширенішою була термінологія загальноживаної лексики, яка здійснювалась у трьох напрямках; а/ утворення термінів шляхом метафоричного переносу найменувань - бегун, геркулес, лежак, парус, медведь; б/ утворення термінів шляхом звуження й розширення семантики слів - чело хлібного вороха, зерно, драть, дуть; в/ термінологізація загальнолітературної лексики на греко-латинському та романському ґрунті - камора, ларь, ковш, диск, конус.

Російська борошномельна термінологія, яка обслуговує ремісничу та сільськогосподарську діяльність людини, активно поповнюється і за рахунок основних засобів словотворення. До-

силь продуктивними є моделі з суфіксами -н- /-лк-/, -тель-, -тор, -чик /-щик/ та з нульовим суфіксом: вейна, вятик, яв-сипка, вальцовка, обойка, делитель, измельчитель, пропарива-тель, раздробитель, гранулятор, дозатор, консерватор, дезми-тегратор, амбартик, вейальчик, осиплик визисловчик, постав.гес-сев, помол, перерод, насып. Особливою продуктивністю відзначаються віддієслівні імена з предметним значенням: вейня, шелушення, вымальвання, измельчение.

Серед термінів млинарства виділяються терміни-композиції, які в залежності від способу об'єднання слів або структурно-морфологічних ознак; членуємо на декілька груп;

1/ терміни, компоненти яких - іменники з сигнальними голосними О чи Е /групповушка, мукопросеиватель, зернокульт/;

2/ терміни, утворені на основі предикативної конструкції у складі опорного перехідного дієслова і залежного іменника /зерновоз, мукомер/;

3/ терміни, утворені поєднанням основи займенника СММ або інтернаціонального елемента АБТО- з іменником /самовейна/;

4/ терміни, утворені від атрибутивних словосполучень шляхом поєднання основи прикметника та основи іменника /мель-комбинат/;

5/ терміни утворені шляхом словозкладання /мука-обойка, хлеб-вейка, мельница-мутьовка, ток-элеватор/.

Термінологізовані словосполучення - одне з найпродуктивніших у нас явищ у борошномельній терміносистемі. У даному випадку до терміна-назви широкого поняття додається означення, що конкретизує семантику вже існуючого терміна /ворошної хлеб, жерновал мельница/ . За своєю структурою термінологічні словосполучення можуть бути не лише двох-, а і трьох-, чоти-

рых- і більш компонентними /шатровая ветряная мельница, конечные вымольные продукты, мельница вальцевого размола, воздушная очистка зерна от примесей, мокомольный постав с вертикальной осью вращения, механизм для очищения и сортировки зерна и для отделения от них наружных оболочек/.

Про актуальність синтаксичного способу терміноутворення свідчить як кількість нових термінів-словосполучень, так і збільшення компонентного складу останніх пов'язано з ускладненням технологічного оснащення борошномельної промисловості.

У висновках зроблені загальні підсумки проведеного дослідження.

Борошномельно-виробнича термінологія сучасної російської мови - історично сформований шар спеціальної лексики, що безпосередньо пов'язаний з розвитком борошномельної промисловості. Дана термінологія зформувалась у другій половині XIX ст. у процесі мовного розвитку * в результаті відбору мовних засобів.

Аналізована лексика має різноманітні джерела: спільнослов'янські, східнослов'янські і російські найменування чергуються із запозиченнями з інших слов'янських та неслов'янських мов. Звертає на себе увагу спорідненість спеціальної лексики російської та української мов, що характеризується спільними семантичними і словотворчими процесами.

Певна залежність та системність понять борошномельного виробництва знаходять своє відображення в системному характері млинарської термінології, яка являє собою безліч взаємопов'язаних елементів - термінів /слів та словосполучень/, що виконують номінативну та комунікативну функції, і знаходяться у взаємному зв'язку, тобто об'єднані в лексико-семантичні та

та лексико-тематичні групи на ґрунті ієрархічно зв'язаних їх гіперо-гіпонімічних стосунків. Розглянуті таким чином системні ознаки досліджуваної термінології дозволили подати її як єдине цілісне утворення - терміносистему.

Аналіз борошномельної термінології в семантичному аспекті дозволив виявити всі ті лексико-семантичні явища, які властиві лексиці взагалі: полісемія, омонімія, синонімія, антонімія; однак, в термінології ці явища мають свою специфіку та своєрідність.

Оцінюючи структурно-семантичні особливості борошномельних термінів в цілому, треба відзначити, що ґрунт сучасної російської борошномельної термінології становлять слова-терміни як споконвічно російського, так і запозиченого походження, які утворюють ряд різних типів найменувань: однослівних, композитних, влпозитивних та словосполучень.

Найбільш активним для аналізованої лексики в її сучасному стані можна назвати спосіб номінації за допомогою констрування складених найменувань, представлених різними структурними типами.

За матеріалами дисертації опубліковані такі роботи:

1. Із спостережень за формуванням термінології борошномельного виробництва Методичні рекомендації з курсу зіставного термінознавства для викладачів вузів та вчителів загальноосвітніх шкіл. - Миколаїв, 1991. - С. 65-66. /Рос. мовою/.
2. Філіація семантичної структури російського мукомельного терміна драть Актуальні питання мовознавства у світлі праць Б.О.Ларіна і Ф.П.Філіна. Тези наукової конференції мовознавців України /21-23 вересня 1993 р./ - К., 1993.- С.62-64.
3. Етимологічні засади розвитку російської термінології борошномельної промисловості /прийнято до друку/.

Иванишко М.П. "Лексико-семантический анализ русской мукомольной терминосистемы. Диссертация /на правах рукописи/ на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности Ю.Ф.01 - русский язык, Украинский государственный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 1934. В работе изучались семантика, происхождение, структура и функционирование рассматриваемых терминов в плане синхронии и диахронии. В диссертации выяснено соотношение исконно русских и иноязычных терминов в составе мукомольной терминологии, прослеживаются их истории на разных этапах развития русского языка, характеризуется функционирование данных терминов в русском языке национального периода. Материалы диссертации, выводы ее использовались в учебном процессе при изучении лексики русского языка. Они могут быть полезными в работе по составлению специальных словарей русского языка.

Ivanishko M.P. Lexico-semantic analysis of flour-grinding terminology in Russian.

The dissertation presented for competition of academic degrees of bachelor of philological sciences in the field 10.02.01 - Russian language, Ukrainian State Pedagogical University named after M.P.Drahomanov, Kyiv, 1994.

The work deals with semantics, origin, structure and functioning of the terms, presented in the form of synchronism and diachronism.

The correlation of truthful Russian and foreign terms used in flour-grinding terminology is proved in the dissertation; their history at different periods of Russian language's development is traced; besides, the functioning of the terms presented in Russian language is defined. The material of the dissertation, its conclusions have been used in the course of studying Russian Language's vocabulary. They can be useful in compiling special Russian dictionaries.

Key words: vocabulary, term, components, lexico-thematic group.

Ключові слова: лексика, термін, складові найменування, системність лексики, лексико-тематична група.

Підписано до друку 21.II.1994р.Об'єм I, 3.Формат 60x84 I/16
Друк офсетний.Тир.100пр.Зам.311.Безплатно.
ДІД УНУ ім.М.П.Драгоманова,Київ,Пирогова,9.

11558

AB 31.394

AB 31.394